

İlk Türkçe *d Foneminin Çuvaşça ve Macarcada Gelişimi

Emine Ceylan
(Ankara)

1. İlk Türkçe *d Fonemenin Niteliği

Bugünkü Çuvaşçada, *r* foneminin İlk Türkçe *r*¹ ve *r*² fonemlerinden sonra üçüncü bir kaynağı da İlk Türkçe ve Ana Çuvaşça *d fonemidir. Ana Türkçeden doğan Türk dillerinde ve Çuvaşçada gösterdiği ayrı gelişimler açısından (İT *d > AT *d > Hal., Tuv. *d*, Yak. *t*, Hak., S. Uyg. *z*, TT, Az., Trkm., Kzk., Kırg. vb. *y* ve İT *d > AÇuv. *d > Çuv. *r*) İlk Türkçe *d foneminin normal *d'den ayrı bir niteliği olduğu biliniyorsa da bu fonemin ne zaman sızıcılılaşmaya başladığı ve hangi ses üzerinden Çuvaşçada *r*'ye dönüştüğü bugün de tartışma konusudur. İT *d fonemi birincil *t ile zıtlaşır: İT *kut "talih; mutluluk" : *kud- "dökmek".

*d foneminin niteliği ile ilgili ilk ve en aykırı görüş Budenz'inkidir. Ona göre birincil fonem *t'dir. Bu fonem Yakutçada *t* olarak korunurken, öbür Türk dillerinde *d* üzerinden *z* ve *y* fonemlerine değişmiştir. Çuvaşçada ise *z* üzerinden *r*'ye dönüşmüştür. Budenz'in *z* aşaması için Çuvaşçada gösterdiği tek kanıt *pısiik* "büyük" (Budenz'e göre < AT *bedük "büyük") sözcüğüdür (1864: 234-54). Ancak Budenz *pısiik*'i gerçek Çuvaşça bir sözcük sanmakla yanılmıştır. Çünkü ilk Türkçe *bedük'ün, Çuvaşcadaki kurallı gelişimi *purşşı*'dir (üçüncü kişi iyelik ekiyle birlikte). *pısiik* ise Tatarca *bazık* "iri; güçlü" (CC) sözcüğünün Çuvaşcadaki biçimidir.

Thomsen (1896 : 190) ve Pallo (1971 : 81), İlk Türkçe *d foneminin daha Eski Türkçe döneminde sızıcılılaşmış olduğunu düşünmüşlerdir. Ancak, işaretleri açısından çok zengin olan Eski

Türk runik yazısında, *d* için iki işaret bulunduğu halde δ fonemi için ayrı bir işaret bulunmaması bu görüşü zayıflatmaktadır.

Ramstedt **d* foneminin Eski Türkçede henüz sızıcılaşmamış olduğunu kabul ederken (1922 : 25), öğrencisi Poppe hem Eski hem de Ana Türkçe için **\delta* fonemi tasarlamıştır. Ona göre Genel Altayca ses **d*'dir. Bütün Altay dillerinde iyi korunmuştur: İT **d*, AT **\delta*, Moğolca ve Mançu-Tunguzca *d* (1958: 209 ve 1960b: 52-3).

Bugün Halaçça ve Tuvacada korunan *d* fonemine bakarak, **d*'nin ancak Karahanlı Türkçesi döneminde sızıcılaşmış olduğunu kabul edebiliriz. Eski Türkçe döneminde sızıcı bir fonem olsaydı, Halaçça ve Tuvacada patlayıcı bir *d* fonemine dönüşmezdi. Sızıcı bir fonemin patlayıcı olması zordur ancak patlayıcı bir fonemin sızıcılaşması evrensel bir gelişmedir.

2. İlk Türkçe **d* Foneminin Çuvaşçadaki Tarihsel Gelişimi

Çuvaşçadaki **d > r* değişiminin kronoloji, ödünç sözcükler yardımıyla belirlenmeye çalışılmıştır. Çuvaşça *erne* "hafta" (< Farsça *ādīnā*) sözcüğüne ve 1230 tarihli Rus kaynaklarında geçen *turun* (< EÇuv. **tudun*) ünvanına dayanarak, Poppe, bu değişimin 13. yüzyıldan önce ortaya çıkmış olduğunu öne sürmüştür (1926-32: 74).

Markwart'a göre ise Rus kaynaklarındaki *turun* sözcüğü, *r*'li değil δ 'li bir kaynaktan alınmış ancak Rusçada ötümlü, sızıcı δ fonemi bulunmadığı için en yakın fonem olan *r* ile karşılanmıştır (1929: 81), Krş. Scherner 1977: 10.

Markwart, Çuvaşça **d > r* değişimi için, 11. yüzyılda bir *z* aşaması tasarlamıştır. Bunun için, Kâşgarlı'nın " δ sesi, Kıpçak, Yemek, Suvar, Bulgar dillerinde *z* olmuştur" (MK I, 32) ifadesini kanıt olarak gösteren Markwart, Mısır'da yazılmış Arapça Türkçe sözlüklerdeki δ 'li yazılışlara bakarak **d > \delta > z > r* olayının en erken 14. yüzyılda gerçekleşmiş olabileceğini belirtmiştir (1929: 79).

Benzing de Kâşgarlı'nın verdiği bilgiye ve *turun* sözcüğüne dayanarak *z > r* değişiminin 11.-13. yüzyıllar arasında gerçekleşmiş olması gerektiğini belirtmiştir (1940: 398 ve 1944: 25). Benzing, Kâşgarlı'daki bilgiyi yorumlarken odönemde iki Kıpçak diyalekti olduğu, birinde **d* foneminin *y*'ye değiştiği,

öbüründe ise, Bulgarcada olduğu gibi *z*'ye değiştiği sonucuna varmıştır (1958: 429-30).

Ancak, Kâşgarlı'nın konuyla ilgili bilgileri çelişiktir ve bu durum bazı Türkologların dikkatini çekmiştir. Pritsak, Kâşgarlı'daki "*kaδin* "kayın", Kıpçaklar bunu *z* ile söylerler." (MK I- 403); "*öyle* "öğle". Oğuzca. Kıpçaklar *y* harfini *z* ye çevirerek *özle* der." (MK I, 113); "*yayguk* "Kısrığın her iki memesinin ucu. Bazıları *yazguk* der. Kıpçakça." (MK III, 27-8) gibi Benzing'in dikkate almadığı bilgilere dayanarak şöyle bir yorum yapmıştır: "Bulgar şehir halkının küçük bir bölümü, Yemekler, Suvar şehir halkı ve Peçenekler gibi *δ* sesini *z* yapmışlardır. Buna karşılık, Kâşgarlı, *δ* sesinin Bulgarcadaki gerçek durumunu belirtmemiştir. Kâşgarlı'nın bilincinde *δ > z* değişiminin tipik temsilcileri Benzing'in düşündüğü gibi Bulgarlar değil, Kıpçaklardır." (1959: 114-6).

Menges de, Kâşgarlı'nın Bulgarlar arasında bulunmadığını belirterek verdiği bilgileri şüpheyile karşılamıştır (1947: 30).

Doerfer'e göre, Kâşgarlı, Kıpçak adı altında iki ayrı halkı düşünmüştür. Örneğin, *ayıg* "ayı" sözcüğünü Kıpçakça olarak gösterirken bir kuzeybatı Türk halkını, diğer taraftan "Kıpçaklar *men* yerine *ben* derler." derken, açıkça, Bulgarca konuşan bir halkı kastetmiştir (TMEN II, 522).

Çuvaşçadaki **d > r* değişiminin en eski verileri, 9. yüzyıl Tuna Bulgarcası ile yazılmış Boyla Çoban Yazıtı'nda bulunmaktadır. Bu yazıtta bulunan iki sözcük, ek başındaki *d sesinin durumu açısından Orhon Türkçesi ile Tuna Bulgarcası arasında tam bir uyum olduğunu göstermektedir. Orhon Türkçesinde *r, l, n* ünsüzlerinden sonra, ek başındaki *d ötümsüzleşerek *t* olmuş, ünlüler ve *r, l, n* dışındaki ünsüzlerden sonra *d* olarak korunmuştur. Boyla Çoban Yazıtı'nda bu *d*'nin *r*'ye dönüştüğünü ve aynı ilişkinin korunduğunu görüyoruz:

düge-tögi "döktürdü, doldurdu" < *düger-tök-i (-*r*- kurallı olarak düşmüştür.)

tag-rogi "taktı" < *tak-dok-i (Tekin 1987:27-9)

Pallo'nun yaptığı birkaç etimoloji de Tuna Bulgarcası verileriyle yaklaşık aynı dönemi göstermektedir. Macarca *ur* [ür] "efendi" < Eski Çuvaşça *ıduğ; Macarca *tor* "ziyaret" < Eski Çuvaşça *tod. Pallo'ya göre bu iki sözcük, Çuvaşça **d > z > r* değişiminin üçüncü aşamasında, yani Macarların bugünkü va-

tanlarına gelişlerinden önce (9. yüzyılın sonundan önce) ortaya çıkmıştır (1959: 243 4 ve 256).

Doerfer'in tarihlendirmesi Benzing'e yakındır: * δ > (8. yy.) δ > (10. yy.) z > (13. yy.) rz > (14. yy.) r (TMEN II,523).

Musevi Hazarlara ait 10. yüzyıldan kalma bir mektubun son satırında yer alan runik harflerle yazılmış bir sözcük de * d > r değişimi için Pallo'yla aynı tarihi göstermektedir: ᚱ ᚦ ᚱ ᚱ ᚱ ᚱ ᚱ

Pritsak, sözcüğü *hoķürüm* (GT oku-du-m) olarak okumuş (Ligeti 1981: 5-13), Ligeti de bu okuyuşu *okurım* olarak düzeltmiştir (1981: 14-5).

Bu verilere dayanarak, * d > r değişiminin 9., 10. yüzyıllardan önce gerçekleşmiş olduğunu kabul edebiliriz.

3. Ana Çuvaşça * d Foneminin Macarcadaki Gösterimi

Ana Çuvaşça * d Macarcadaki ödünçlemelerde üç ayrı fonemle gösterilmiştir: d , z , r . Konuyla ilgilenen Türkologlar için bu durum ödünçleme katmanlarıyla ilgilidir. Yalnız Poppe ödünçleme döneminde hem *adaķ* hem de *azaķ* dillerinin bulunduğunu ve Macarcanın ayrı ayrı kaynaklardan ödünçlemede bulunduğunu öne sürmüştür (1960a: 143).

Macarcada * d foneminin korunduğu Türkçe sözcükler az sayıdadır.

a. Ünlülerarası durumda:

1. Mac. *ido* [idō] "zaman" < EÇuv. *üd-eg; Mo. *edüge* < *ödüge "şimdi".
2. Mac. *godeny* [gōden] "pelikan" < EÇuv. *kōden; Yak. *kūten* "bir kuş", Kırg. *kōk kōtan* "leylek"; Mo. *hutan* "pelikan".
3. Mac. *kūt* [kūt] "kuyu" < EÇuv. *ķudu; Uyg. *ķudug*; Mo. *huduk*.
- b. Ünsüz komşuluğunda:
4. Mac. *érdēm* [ērdem] "ödül almak, kazanmak" < EÇuv. *erdem; Orh., Uyg. *erdem*; Manç. *erdemu*.
5. Mac. *ildom(os)* [ildom] "zarif" < EÇuv. *ildam; S. Uyg. *al-dam*, Kırg. *ildam*, Özb. *ildam*; *valDīm*; Mo. *cildam*.
6. Mac. *kōdmön* [kōdmön] "koyun derisi elbise" < EÇuv. *kedmen (*ked-* "giymek"+ *men*, krş. *tegir-men*).
7. Mac. *köldök* [köldök] "göbek" < EÇuv. *kindik (?); GT *kindik*; Çuv. *kinDik* (-*nd-* > -*ld-* Macarca içi bir gelişmedir).
8. Mac. *szollo* [söllō] "üzüm tanesi" < *szodlo < EÇuv. *śidleg;

TT çilek; Çuv. *sirla*; Mo. *cedegene*.

Macarcadaki Eski Çuvaşça ödünç sözcükler içinde *d fonemini z ile gösterildiği belirlenen ilk iki örnek *búza* “buğday” ve *túzok* “toy kuşu” sözcükleridir:

1. Mac. *búza* [búza] “buğday” < EÇuv. *búzay < İT *buğday; Çuv. *piri*; TT *buğday*, Tat. *boday*; Mo. *buguday*.
2. Mac. *túzok* [túzok] “toy kuşu” < EÇuv. *tozak < İT *toğdak; Çağ. *toğdak*; Mo. *toğodak*.

Her iki sözcüğün de eski biçimlerinde ve bazı modern biçimlerinde *d’den önce bir *g bulunduğu için Gombocz -*gd- bileşiğinin, Macarcada z fonemini verdiği yargısına varmıştır. Bu yargıdan yola çıkarak, Macarcada karşılığı bulunmayan Çuvaşça *pısıık* sözcüğü için de *begdük anabiçimini tasarlamıştır (1912a: 169 ve 1912b: 32). Bu sözcüğün ödünçleme olduğu yukarıda belirtilmişti.

Ramstedt ve Benzing *d’nin korunduğu sözcükleri en eski ödünçleme katmanına, r bulunduran sözcükleri de en geç ödünçleme katmanına dahil ederken z’li örneklerin *d > δ > z değişimini yansıttıklarını öne sürmüşlerdir (Rams. 1922: 25 ve Benz. 1944: 27).

Konuyla en ayrıntılı olarak ilgilenen Pallo olmuş ve *d fonemini Macarcada z ile gösterildiği beş sözcük daha tanıtmıştır:

1. Mac. *gaz* [gaz] “yabani ot” < *kaza < EÇuv. *kaδa > Çuv. *hura*; Kırg. *kaudan* < Mo. *kağda* “önceki yılın kuru otu” (1971: 82).
2. Mac. *uz-* [üz-] “sürmek, izlemek” < EÇuv. **üδ-* < İT **üd-* “izlemek” > AT **üd-* > OT *üder-* ay. (1959: 254).
3. Mac. *váz* [váz] “iskelet” < EÇuv. *vaδug < İT *uduk. Anlam gelişmesiyle: “iskelele” < “iskelet” < “korkuluk” < “karakoncolos”. Krs. OT *uduklık* “uyku, tembellik”; S.Uyg. *uzuk* “yalan”, Osm. *uyuk* “hayal, hayalet”, Yak. *utuk* “tembellik” (1971: 83).
4. Mac. *gyöz-* [cöz-] “üstün tutmak” < EÇuv. *cigeδ < İT **yiged-*. Bu Macarca eylem, *yig* ~ *yeg* sözcüğünden -ad /-ed ekiyle türemiş bir biçime geri götürülebilir. Fakat bu ekin bugün Çuvaşçada -ar /-er olması beklenirdi (1971: 83 4).
5. Mac. (y)*ózan* [yózan] “akıllı, soğukkanlı”. ET *adıg* > OT *aδıg* > TT *ayık*; Çuv. *urı*. Macarca (y)*ózan* < *azan < *aδan,

biçimbilimsel olarak Çuvaşça *urĭ* < *adıg'la ilgili değildir. Başka bir diyalekten alınmıştır. Sözbaşı *y-*, büyük bir olasılıkla halk etimolojisi sonucu ortaya çıkmıştır: *yó* "iyi" + *azan* (1971: 84 5).

Pallo, *z*'li sözcüklerin *-*gd-* > *z* değişimini yansıttıkları görüşüne karşı çıkmıştır. Ona göre -*gd-* bileşiği Genel Türkçe ve Çuvaşçada ayrı yollarla gelişmiştir (1959: 253). Çuvaşça dışındaki bütün Türk dillerinde -*gd-* bileşiği içindeki *d korunmuştur (1971: 82). Ayrıca, Macarcadaki Eski Çuvaşça ödünç sözcüklerde *d > *δ* > *z* gösteriminin tek Eski Çuvaşça ölçütü de -*gd-* bileşiği değildir (bkz. yukardaki 3., 4. 5. örnekler). (1971: 83).

*d > *r* değişimi için *z* aşamasına karşı çıkan tek araştırmacı Poppe olmuştur. Poppe'ye göre Macarcadaki *d* ve *z*'li biçimler iki ayrı kaynaktan alınmıştır. Ödünçleme zamanında yalnız *adağ* değil *azağ* dili de vardı. Ancak Poppe de, Çuvaşça *pıśik* sözcüğünün bir *azağ* dilinden olduğunu düşünmekle yanılmıştır (1960a: 143).

Konuyla son olarak Róna -Tas ilgilenmiştir. O da İlk Türkçe *d'nin Çuvaşçada *d > *z* > *r* aşamaları gösterdiğini ve Macarcada, sözkonusu sözcüklerdeki *z*'nin *δ* veya *z* foneminin yansıması olduğunu düşünmüştür. Róna-Tas, *d fonemindeki değişimin de -*gd-* bileşiğinde daha erken başlamış olduğunu varsaymıştır (1988: 753).

*d'nin Macarcada *r* ile gösterildiği üç sözcük Pallo tarafından verilmiştir:

1. Mac. *úr* [úr] "efendi" < EÇuv. *ıduğ "kutsal" < İT *ıduğ > ET *ıduğ*, S. Uyg., Hak., *ızık*, Yak. *ıtık*; Çuv. *urĭ* (1959: 244).
2. Mac. *tor* [tor] "ziyafet" < EÇuv. *tod < İT *tod. Bu sözcük ad olarak hiçbir Türk dilinde bulunmuyor. Ancak eylem karşılığı için çok veri vardır: S. Uyg. *toz-*, Hal. *tod-*, Yak. *tot-*; Çuv. *tĭran-* (1959: 244).
3. Mac. *tart-* [tart-] "tutmak" < **tar-t-*. -*t-* ettirgenlik ekidir. ET *tıd-* "engellemek" > *tıdığ* > *tıdığlıg* "yasaklı, (Türkçe *tart-* "çekmek" ve *tut-* "tutmak" eylemleriyle karıştırılmamalıdır). Çuv. *çar-* "alıkoymak"; Mo. *çida-* ay. Mac. *tart-* > *tartalék*'in anlamı Uyg. *tıdığsız* "yasaksız"la aynıdır (1959: 244-5).

Doerfer, *d'nin Macarcada *r ile gösterildiği örneklerle karşı çıkmış ve Gombocz'un *d'nin Macarcada *d* olarak korunduğunu

ortaya koyduğunu belirtmiştir (TMEN II, 523).

4. İlk Türkçe *d Foneminin Modern Çuvaşçada Gösterimi

4. 1. Ek Başında Bulunduğu Durum Dışında *d Foneminin Gösterimi

İlk Türkçe *d foneminin bugünkü Çuvaşçada kurallı gösterimi *r*; *r* foneminden önceki durumda ise *y*'dir. Her iki duruma ilişkin örnekler:

İT *d > Çuv. r

1. Çuv. *ura* "ayak" < AÇuv. *adaḱ < İT *hadaḱ > AT *hadaḱ > Hal. *hadaḱ*, Tuv. *adaḱ*, Yak. *ataḱ*, Hak. *azaḱ*, TT, Trkm. vb. *ayaḱ*; Krş. Mo. *adaḱ* "ırmağın dibi".
2. Çuv. *urī* "ayık, uyanık", *urīl-* "ayılmak" < AÇuv. *adık, **adıl-* < İT *adık, **adıl-* > AT **ādıl-* > TT *ayıl-*, Trkm. *āyıl-*; Mo. *acig* "uyanık"; Mac. *yózan* "akıllı, soğukkanlı".
3. Çuv. *hurīn* "kayın ağacı" < AÇuv. *ḱadiñ < İT *ḱadiñ > AT *ḱadiñ > ET *ḱadiñ*, Yak. *ḱatiñ*, Hak. *ḱaziñ*, Tuv. *ḱadiñ*, TT vb. *kayīn*.
4. Çuv. *çar-* "alıkoymak" < AÇuv. **tıd-* < İT **tīd-* < İT **tīd-* > OT *tīd-*, Hak. *tıs-* (< *tız-*), Tat. *tīy-*, Yak. *tıt-*; Mo. *çida-*; Mac. *tar-t-* "tutmak" (< **tar-* < **tıd-*).

İT *d > Çuv. y

Genel kaniya göre, *d fonemine karşılık Çuvaşçada *y* bulunan her sözcük ödünçtür. Oysa *d-r durumunda, *d'nin kurallı olarak Çuvaşçada *y*'ye değiştiği daha 1922'de (s. 25) Ramstedt tarafından ortaya konulmuştu. Ramstedt'in bu görüşü nasılsa Türkologların dikkatini çekmemiş ve Çuvaşça *y*'li şekillerin "ödünçleme" olduğu kanısı süregelmiştir.

Menges konuya kısaca değinmişse de verdiği örnek uygun olmamıştır:

Uyg., Çağ., Y. Uyg. *südre-* "çekmek, sürüklemek" = Çuv. *siDir-* (1968: 89).

Konuyla ayrıntılı olarak yalnız Clark ilgilenmiştir (1978: 371-376).

*d-r > y-r değişiminin birincil yani Çuvaşçaya özgü olduğu,

Clark tarafından iki kanıta dayanılarak öne sürülmüştür:

1. Bir sözcükte *z'*ye karşılık Çuvaşçada *r* bulunur: Tü. *kadız* "ağaç kabuğu" = Çuv. *huyır*. Bir sözcükte de Türkçe *si-*'ya karşılık Çuvaşçada *şı-* bulunur: Tü. *sıdır*- "sıyırmak" = Çuv. *şıyır*-.
2. **d-r* dizisinin *r-r* olduğu hiç bir örnek yoktur. Ancak **d-r* dizisinin olduğu pek çok örnek vardır (1978: 372).

Clark'ın, Ramstedt'ten yararlanarak topladığı **d-r > y-r* örnekleri sekiz tanedir. Ancak şu iki örnek bizce uygun değildir:

1. Clark, Çuvaşça *uyran* "ayran" sözcüğünü, **adır-* eyleminden türeyen varsayımsal bir **adran* adından getirmiştir. Sözcük en eski metinlerde ve bugünkü Türk dillerinde de *-y-*'li olduğu için bu kabul edilemez. Krş. MK *ayran*, Hak. *ayran*, TT, Kırg. *ayran*.
2. Çuvaşça *sayra* "seyrek" sözcüğü de birincil *y*'li olabilir. Çünkü Moğolcada *seyire-* vardır. Kâşgarlı'daki *sedre-*'ye karşılık Moğolcada **secire-* veya **sedre-* beklenirdi.

Clark'ın diğer altı örneği şunlardır:

1. Çuv. *iyir* "aygır" < **adgır* > Çağ. *aygır*, S. Uyg. *azgır*, Yak. *atır*, TT. *aygır*; Mo. *acirga*.
2. Çuv. *şıyır*- "sıyırmak" < **sıdır-* > MK *sıdır-*, TT *sıyır-*; Mo. *şudur-* "koparmak, soymak, sıyırmak" < **sidur-*.
3. Çuv. *uyır-* "ayırma" < **adır-* > ET *adır-* > MK *ağır-*, Tuv. *adır-*, TT *ayır-*, S. Uyg. *azır-*.
4. Çuv. *uyrih* "ayrı" < **adır-uk* > Uyg. *adruk*, MK *ağruk*, Tuv. *adırık* "kol; dal, Hak. *azırık* ay.
5. Çuv. *huyır* "ağaç kabuğu" < **kadır²* > MK *kadız*.
6. Çuv. *hüre* "kuyruk" < **hüyre* < **hüdre* < **hudruk* < **kudruk* < **kuduruk* > Uyg. *kuduruk*, Yak. *kuturuk*, Hak. *kuzuruk*, Tuv. *kuduruk*, TT *kuyruk*.

4. 2. Ek Başındaki **d* foneminin Gösterimi

Ek başındaki **d* foneminin durumu açısından Orhon Türkçesiyle Çuvaşça arasındaki uygunluğa değinilmişti. Örn. ET *yol-ta* "yolda" = Çuv. *şul-Da* ay. fakat ET *uç-dı* "uçtu" = Çuv. *vis-rı* ay.

Çuvaşçadaki bu duruma bakılarak ek başındaki fonemin **t*'li değil, birincil **d*'li olduğu anlaşılmıştır (Rams. 1922: 26; Poppe 1924: 419-421; Benz. 1940: 395; Räs. 1949: 165; Pritsak 1955: 88, 1959:

112; Pallo 1959: 243; Doer. 1976: 143; Levits. 1976: 20; Tekin 1981: 161-2).

Serebrennikov, ek başındaki birincil fonemin *d olması durumunda pek çok Türk dilinde bunun y'ye değişmiş olması gerektiğini öne sürerek *d'nin birincilliğine karşı çıkmıştır (Tekin 1981: 161-2). Fakat bilindiği gibi ek başındaki *d fonemi Türk dillerinde *d > r, t, z, y değişimleri dışında kalmıştır. (*d'nin korunumu söz içinde de, r, l, n ünsüzleri yanında rastlanılabilen bir durumdur: GT *erdem, kunduz, ördek* vb.)

Benzing de Çuvaşçaya dayanarak eski Türk runik yazısındaki M ve işaretlerini ld ve nd olarak okumuştur (1940: 395). Bu okuyuş Tekin tarafından M = (a)lt ve = nt olarak düzeltilmiştir (1969: 45).

Ek başındaki *d foneminin durumu Tuna ve Volga Bulgarcası verilerde de görülmektedir. Tuna Bulgarcası verilere yukarıda değinilmiştir.

Volga Bulgarcası verilerde, Çuvaşçadan farklı olarak *d fonemi, r, l'den sonra t olur; n'den sonra ise r'ye değişir:

*d > r: *kōçrüwi* "göçtü" < *kōç-dügi < *kōç-dük-i; *tan-ruwi* "etti, eyledi" < *itan-ruwi < *iten-dügi < *itün-dük-i.

*d > t: *bal-tuwi* "oldu" < *böl-dugi < *bol-duk-i; *wel-ti* "öldü" < *öl-di = Cuv. *vilCi*, *eti* "idi" < *erti < *er-di (Tekin 1988: 27-8).

4. 3. Çuvaşçada *d Foneminin Ötümsüzleşmesi

Birincil *d'nin ötümsüzleşmesi, Çuvaşçada yalnız ek başında görülen bir olay değildir. Söziçinde de r, l, n ünsüzleri yanında *d'nin ötümsüzleştiği durumlar vardır:

1. Çuv. *valDİM* "zarif, ince" < *valtım < *aldam > Mac. *ildom* (os); Kırg. *ildam*, Özb. *ildam*; Mo. *cildam*.
2. Çuv. *kinDik* "göbek" < *kintik < *kindik > Mac. *köldök*; Kırg. *kindik*, Yak. *kīn*.
3. Çuv. *hīnDİR* "kunduz" < *hīntir < *ķundur² > Uyg., MK *ķundur*, TT *kundur*.
4. Çuv. *ilt-le-* "iştirmek" (-le- sıklık çatısı eki olabilir). *itle-*, *ilDe-* < **ilt-* < **ilid-* < **el² id-* > AT *eşid-* (Diğer Türk dillerinde de ötümsüzleşmiştir: Az. *eşit-*, TT *işit-*, Yak. *ihit-*, Hal. *işüt-*, *eşit-*.)

Bir örnekte, ünlülerarası durumda *d > t olur:

Çuv. *sīDİR-* "çekmek, sürüklemek" < **sītir-* < **südür-* > Hak.

süzür-; Çağ. *südre-* < **südür-e-*. TT *sürü-*, Trkm., Krç. *söyre-* < **südür-e-*; Mo. *südü-gülce* "biraz aksayarak yürümek".

4. 4. Çuvaşçaya Giren Ödünç Sözcüklerde *d Foneminin Gösterimi:

Erken Ödünçlemelerde *d fonemi Çuvaşça ses gelişimine uygun olarak r'ye değişmiştir: Çuv. *erne* "hafta" < Fars. *ādīnā; Çuv. *pir* "bez" < Başk. *biδ* < Ar. *bezz* vb.

*d > r değişimi sona erdikten sonra alınan sözcüklerde *d > y (> v) değişimleri görülür: Çuv. *hiv-* "dökmek" < *ķuy-* < **ķud-*; Çuv. *kay* "arka, geri" < *key < *ked; Çuv. *pīvi* "boy-u" < *boy-u* < *bod vb.

KAYNAKÇA

- AŞMARIN, N. İ. 1928 35: *Thesaurus language Tschuvaschorum*, 1-19.
Çeboksarı
- BENZING, J. 1940: "Tschuwaschisch r// alttürkisch δ", *ZDMG* 94: 391-398.
- BENZING, J. 1944: "Die angeblichen bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen", *ZDMG* 98: 24-27.
- BENZING, J. 1958: "Review on Pritsak 1955", *ZDMG* 108: 427-430.
- BUDENZ, J. 1864: "Einige scheinbare Unmöglichkeiten im tsch. türk. Lautverhältnis" *NyK* 3: 234-54.
- CLARK, L. V 1978: "On a Chuvash Development of *-d-", *AOH* XXXII (3): 371-376.
- DOERFER, G. 1965: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. II. Wiesbaden.
- DOERFER, G. 1976: "Proto-Turkic: Reconstruction Problems", *TDAYB* 1975-1976: 1-59.
- GOMBOCZ, Z. 1912a: Die Bulgarisch türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. *MSFOu* 30. Helsinki.
- GOMBOCZ, Z. 1912b: "Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen", *Keleti Szemle* XIII: 1-37.
- LEVITSKAYA, L. S. 1976: *Istoričeskaya morfologiya çuvaşskogo yazıka*. Moskva.
- LIGETI, L. 1981: "The Khazarian Letter from Kiev and its Attestation in Runiform Script", *Acta Ling. Hung.* 31 (1-4): 5-18
- MARKWART, J. "Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten", *UAJb*. 9: 68-103.

- MENGES, K. H. 1947: *Karakalpak grammar; part I. Phonology*. Newyork.
- MENGES, K. H. 1968: *The Turkic Languages and Peoples*. Wiesbaden: Ural-altaische Bibl.
- PAASONEN, H. 1950: *Çuvaş Sözlüğü*, TDK İstanbul
- PALLO, M. 1959: "Hungaro-Tschuwaschica" *UAJb* 31: 239-258.
- PALLO, M. 1971: "Die mittlere Stufe des tschuwaschischen Lautwandels $d > \delta > r$ ", *UAJb* 43: 79-88.
- PALLO, M. 1982: "The Bulgar-Turkish Loanword of the Hungarian Language as Sources of Chuvash Prehistory", *Chuvash Studies*: 105-112.
- POPPE, N. 1924-5: "Türkisch-tschuwassische vergleichende Studien", *Islamica* I: 409-427.
- POPPE, N. 1926-32: "Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen", *KCsA* 2: 65-83.
- POPPE, N. 1956: "The Mongolian Affricates *č and *č̣", *CAJ* 2: 204-215.
- POPPE, N. 1960a: "On Some Altaic Loanwords in Hungarian", *Uralic and Altaic Series* vol. I: 139-147.
- POPPE, N. 1960b: *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil I. Vergleichende Lautlehre*. Wiesbaden.
- PRITSAK, O. 1959: "Kāşğarī's Angaben über die Sprache der Bulgaren" *ZDMG* 109: 92-116.
- RAMSTEDT, G.J. 1922: "Zur frage nach der stellung des tschuwassischen", *JSFOu* XXXVIII-1: 3-34.
- RÄSÄNEN, M. 1949: *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Helsinki.
- RÓNA-TAS, A. 1988: "Turkic Influence on the Samoyed Languages", *The Uralic Languages*.
- SCHERNER, B. 1977: *Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen*. Wiesbaden.
- TEKIN, T. 1969: *A Grammar of Orkhon Turkic*. UAS 69. Bloomington.
- TEKIN, T. 1981: "Review of Levitskaya", *CAJ* 25 (1-2): 161-162.
- TEKIN, T. 1987: *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK Ankara.
- TEKIN, T. 1988: *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, TDK Ankara.
- THOMSEN, V. 1896: *Inscriptions de l'Orkhon deshiffrées*. MSFOu 5. Helsingfors.

YEGOROV, V. G. 1964: *Etimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*.
Çeboksarı.

Belli-Başlı Kısaltmalar:

- AÇuv. Ana Çuvaşça (Proto Chuvash)
AT Ana Türkçe (Proto Turkic)
EÇuv. Eski Çuvaşça (Old Chuvash)
ET Eski Türkçe (Old Turkic)
GT Genel Türkçe (Common Turkic)
İT İlk Türkçe (Pre-Turkic)
OT Orta Türkçe (Middle Turkic)